

Nutqning tur, uslub va shakllari

Xongeldiyeva Sevara Shuxrat Qizi

O'zbek filologiyasi fakulteti

Filologiya va tillarni o'qitish: o'zbek tili ta'limi yo'nalishi

3-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Umurqulov Bekpo'lat

Annotatsiya: Bu maqolada nutq madaniyati tur, uslub va shakllarining kundalik faoliyatimizdagi tarkibiy qism ekanligi, madaniy nutq ko'nikmasini hosil qilish borasidagi fikr-mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: Nutq, nutqiy faoliyat, nutq shakllari, og'zaki nutq, yozma nutq, nutq uslublari, so'zlashuv uslubi, ilmiy uslub, rasmiy-idoraviy uslub, ommabop (publitsistik) uslub, badiiy uslub, nutq turlari.

Har bir insonda nutqiy qobiliyat va imkoniyati mavjud bo'lib, u tafakkurni shakllantirishga, bilimlarni xotirada qat'iy sistemaga tizib saqlashga, axborot uzatish va qabul qilishga imkoniyat beruvchi eng muhim, bevosita va bilvosita muloqot qilish vositasi.

Nutq – kishilarning ongida mavjud lisoniy imkoniyatlarni o'g'zaki yoki yozma shakllarda voqealantirilishi. Masalan, aytgan yiki yozgan gaplarimiz nutq bo'lib, u lisoniy bilim va malakamiz tufayli sodir bo'ladi. Nutqiy faoliyat tildan foydalanuvchilarning gapirish, nutq so'zlash bilan birga, tinglash jarayoni ham. Mashhur amerikalik notiq psixolog Deyl Karnegi “yaxshi suhbatdosh – yaxshi gapirishni emas, balki yaxshi tinglashni biladigan suhbatdoshdir” deganda aynan shu qobiliyatning insonda rivojlangan bo'lishini nazarda tutgan edi. Nutqiy faoliyat kundalik hayotimizning tarkibiy qismidir. Nutq madaniyati kishilarning kundalik nutqiy faoliyati bilan aloqador. Adabiy tilning o'zi nutq faoliyatini tashkil eta olmaydi. Adabiy tildan, uning madaniylashgan vositalaridan nutqiy faoliyatda foydalanilgandagina adabiy til nutq madaniyati vositasiga aylanadi. Masalan, hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida ta'lim-tarbiya ishlari olib boriladi, ilmiy va badiiy adabiyotlar nashr etiladi, gazeta va jurnallar chiqariladi. Radio va televideniya eshittirishlarida usbu til me'yorlariga amal qilinadi. Yozma nutqda o'zbek tilining imlo qoidalariga, gapirganda esa, adabiy talaffuz talablariga rioya etiladi. Adabiy nutq, uning yozma va og'zaki shakli me'yorlari bu tilda

soʻzlovchilarning shaxsiy nutqlari va bu nutqlar yigʻindisidan iborat boʻlgan umumiy meʼyor sifatida namoyon boʻladi.

Adabiy nutq madaniyatini egallashda tilga eʼtibor, unga chinakam hurmat va muhabbat muhim rol oʻynaydi. Adabiy nutq meʼyorlarini shunchaki qiziqish va u bilan nomigagina shugʻullanish bilan egallab boʻlmaydi. Buning uchun shaxsning saviyasi yuksalishi, bilimi oʻsishi ham talab etiladi. Shunga koʻra, adabiy nutq madaniyati nutqiy koʻnikma, nutqiy malaka natijasidir. Nutq madaniyati malakasiga adabiy til qoidalari, til boʻyicha bilimlar, tajriba orqali erishiladi. Nutq madaniyati malakasi egallangan bilim, oʻrganilgan qoidalar emas, balki kishining ularga oʻz nutqiy faoliyatida amal qilishga, qoʻllashga erisha olgan koʻnikmasidir. Koʻrinadiki, nutq madaniyati aniq nutqiy faoliyat, aniq nutqiy amaldir. Nutq madaniyati va nutqiy faoliyat uzviy bogʻliq. Madaniy nutq madaniy nutqiy faoliyat mahsulidir. Shunday qilib, nutq madaniyatini egallash madaniy nutq koʻnikmasini hosil qilish demakdir.

Nutq shakllari. Nutq ikki shakldan birida namoyon boʻladi:

- ogʻzaki nutq;
- yozma nutq.

Har bir nutq shakli oʻziga xos qoidalarga ega. Masalan, ogʻzaki nutq talaffuz meʼyorlariga ega boʻlsa, bu yozma nutqda imlo qoidalari bilan almashadi. Ogʻzaki nutqda ohang, talaffuzning toʻgʻriligi, aniqligi, ovozning baland/pastligi, samimiyligi/nosamimiyligi katta rol oʻynaydi. Yozma nutqda harf shakllari, savodxonlik, jumlamaning toʻgʻriligi va mantiqiyliги kabilar ahamiyatga ega. Shuningdek, ogʻzaki nutq leksikasi yozma nutq leksikasidan farqlanadi. Masalan, tilimizda *apteka* va *dorixona* soʻzlari mavjud. Ikkalasi ham lugʻatlarimizda qayd etilgan. Ammo ularning biri ogʻzaki, ikkinchisi yozma nutqqa xos. Soʻzlashuvda yozma nutqdagidek, yozishda ogʻzaki nutqdagidek ish koʻrish kulgili. Masalan, oʻzbek tilidagi *-gach* qoʻshimchasi yozma nutqqa xos. *Salim kelgach, men ketdim* tipidagi gaplarni ogʻzaki nutqda qoʻllamaymiz. Lekin ayrim kishilarning bu oʻzbek tili tabiatiga xos emas, u sunʼiy qoʻshimcha deganlarini ham eshitganmiz. Holbuki, sheʼriyatning sultonining hazrat Navoiy nazmida bu qoʻshimcha faol ekanligi maʼlum:

*Kuydiyuz shomi ajal, zulfin parishon aylagach,
Umr xurshidi yoqti, chehrapinhon aylagach.*

Yoki:

*Ko'zung qonimg'a serob etti o'zni naqdi jon olg'och,
Nachukkim mast bergay mayg'a naqdi royagon aylagach.*

kabi.

Demak, so'zlovchining nutq madaniyati deganda nutq sharoitiga mos ravishda so'z va iboralami o'z o'mida qoilib, fikrini to'g'ri, ravon, tushunarli ifodalash tushuniladi. Misol qilib keltirilgan **-gach** qo'shimchasi ham kitobiy uslubga xos. So'zlashuvda esa uning sinonimi bo'lgan **-gandan keyin** shaklini ishlatish o'rinli: **Salim kelgandan keyin men ketdim** tarzida.

Nutq uslublari. Uslubiyat tilshunoslik fanining bir bo'limi bo'lib, nutq jarayonida til hodisasidan maqsad, sharoit va muhitga mos ravishda foydalanish qonrmiyati bilan tanishtiradi. Uslubiyatda uslub va uning turi, til vositasining qo'llanish xususiyati, fonetik, lug'aviy, frazeologik va grammatik birlikning uslubiy imkoniyati o'rganiladi. Adabiy tilning ijtimoiy hayotdagi ma'lum bir sohada qo'llanadigan ko'rinishi **adabiy nutq uslubi** deyiladi[1]. Uslubshunoslikning tilda tutgan o'mi beqiyosdir. Uslubshunoslik me'yorlami shakllantirish, mashhur tilshunos olim G.O. Vinokur ta'kidlaganidek, nutq madaniyatining o'z oldiga qo'ygan asosiy maqsadi, uning eng muhim vazifasidir. Chunki uslubiy me'yomi yaxshi bilmasdan, ulami mukammal egallamasdan turib, nutq madaniyatiga, madaniy nutqqa erishib bo'lmaydi[2]. Kishilar har qanday sharoitda va faoliyatning barcha sohalarida aloqa qilish jarayonida tildagi leksik, frazeologik, grammatik va fonetik vositalarni tanlash va ishlatishda bir-birlaridan ma'lum darajada farq qiladilar. Umumxalq tili doirasida til vositalarining bunday tanlab olinishi nutqda xilma-xil ko'rinishlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Bunday xilma-xil nutq ko'rinishlari nutq uslublari deb yuritiladi. Nutq uslublari ifoda vositalari tizimining muayyan aloqa doirasida maqsadga muvofiq tanlash natijasida tarixan tashkil topgan nutq ko'rinishlaridir. Nutq uslublari tilning vazifasi –funksiyasi bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ham ular funksional uslublar deb ham yuritiladi. O'zbek adabiy tilida 5 ta asosiy nutq uslubi bor: so'zlashuv uslubi, badiiy uslub, rasmiy-idoraviy uslub, ommabop uslub, ilmiy uslub. Ayrim darslikda so'zlashuv uslubidan boshqa barcha uslub **kitobiy**

uslub degan umumiy nom ostida beriladi. Barcha uslubda cheklanmagan tarzda ishlatiladigan soʻz va qoʻshimcha uslubiy betaraf deyiladi: *suv, togʻ, bola, xat.*

Soʻzlashuv uslubi. Keng qoʻllanadigan uslubdan biri - soʻzlashuv uslubi. Bu uslubda, odatda, adabiy til meʼyoriga rioya qilib qilinmaydi. Soʻzlashuv uslubidagi gap asosan dialogik shaklda boʻladi. Bunda turli uslubiy boʻyoqdor soʻz, grammatik vosita qoʻllanadi. Shuningdek, tovush tushib qolishi, orttirish ham mumkin: ***Obbo, hamma ishni doʻndiribsiz-da. Mazza qildik Ketaqool!*** Soʻzlashuv uslubida gapdagi soʻz tartibi ancha erkin. Koʻproq sodda, toʻliqsiz, undalmali gaplardan foydalaniladi. Jargon, argo, vulgar, varvar soʻzlar ham ishlatilaveradi. Ayniqsa, bu nutq madaniyati yuqori boʻlmagan kishilarda koʻproq uchraydi. vulgar, varvar soʻzlar ham ishlatilaveradi. Ayniqsa, bu nutq madaniyati yuqori boʻlmagan kishilarda koʻproq uchraydi. Oʻgʻzaki nutqda qochma, piching, hazil-mutoiba, askiya uchun keng imkoniyat mavjud boʻladi. Oʻgʻzaki nutq rasmiy – ish yuritish va ilmiy uslubda qoʻllanilmaydi.

Ilmiy uslub. Fan-texnikaning turli sohasiga doir ilmiy asarlar, darslik va qoʻllanmalar ilmiy uslubda yoziladi. Ilmiy uslub aniq maʼlumot asosida chiqarilgan ilmiy xulosa (qoida, taʼrif)larga boy boʻlishi bilan boshqa uslubdan farq qiladi: ***Yomgʻir — suyuq tomchi holiday atmosferayogʻini. Tomchining diametri 0,5-0,6 mm boʻladi.*** Ilmiy uslubda har bir fanning oʻziga xos ilmiy atamalaridan foydalaniladi, bu uslubda soʻz oʻz maʼnosida qoʻllanadi, qoida yoki taʼrifning mazmunini ochishga xizmat qiladigan ajratilgan boʻlak, kirish soʻz, kirish birikma, shuningdek, qoʻshma gaplardan keng foydalaniladi. Ilmiy uslubning hozirgi zamon taraqqiyoti bilan bogʻliq ravishda quyidagi umumiy xususiyatlari bor[3]:

- 1) axborotning obʼyektivligi, aniqligi;
- 2) nutqning maʼlumotlarga boyligi;
- 3) fikrning loʻnda, qisqa ifodalanshi;
- 4) muallif individualligining sezilmasligi;
- 5) emotsionallik, obrazlilikning boʻlmasligi;
- 6) atama, chizma, rasm va jadvallarning boʻlishi;
- 7) matnning siqiq sintaktik qurilmalardan tuzilishi;
- 8) adabiy til meʼyorlariga qatʼiy amal qilinishi;
- 9) fikrlarning mantiqiyli va qatʼiy tartibda boʻlishi;

- 10) ellipsis hodisasining bo'lmasligi (nazarda tutilgan birorta so'zning tushib qolishi);
- 11) turli xil tushunchalarni ifodalovchi otlarning ko'p ishlatilishi;
- 12) otlarni, asosan, birlikda ishlatish;
- 13) matnda fe'lning majhul nisbatidan foydalanish;
- 14) maxsus bog'lash uchun xizmat qiladigan so'z, so'z birikmalarining qo'llanilishi.

Rasmiy-idoraviy uslub. Davlat idorasi tomonidan chiqariladigan qaror, qonun, nizom, xalqaro hujjat rasmiy-idoraviy uslubda yoziladi. Shuningdek, ariza, tilxat, ma'lumotnoma, chaqiruv qog'ozi, taklifnoma, shartnoma, tarjimayi hol, e'lon, tavsifnoma, dalolatnoma, hisobot kabilar ham shu uslubda bitiladi. Rasmiy-idoraviy uslubdagi hujjat qisqa, aniq, barcha uchun tushunarli bo'lishi lozim. Bu uslubning asosiy belgisi - jumlamining bir qolipda, bir xil shaklda bo'lishi. Rasmiy-idoraviy uslubda ham so'zlar o'z ma'nosida qo'llanadi, ko'pchilikka ma'lum bo'lgan ayrim qisqartma so'zlar ishlatiladi, har bir sohaning o'ziga xos atamalaridan foydalaniladi. Bu uslubda ko'pincha darak gaplardan, qaror, buyruq, ko'rsatma kabilarda esa buyruq gaplardan foydalaniladi. Gap bo'lagining odatdagi tartibda bo'lishiga rioya qilinadi. Rasmiy ish yuritish uslubining asosiy xususiyatlari quyidagilar:

- 1) badiiy tasvir vositalari bo'lmaydi;
- 2) uslub leksikasi kitobiy va xolis so'zlardan iborat bo'ladi: uslubda professional terminologiya mavjud bo'ladi;
- 3) eskirgan so'z va iboralar o'zni bilan ishlatiladi;

Ommabop (publitsistik) uslub. Tashviqot-targ'ibot ishlarini olib borishda qo'llanadigan uslub, ya'ni matbuot uslubi ommabop uslub deyiladi. Bu uslubda ijtimoiy-siyosiy so'zlar ko'p qo'llanadi. Nutq ta'sirchan bo'lishi uchun ifodali so'z va birikmalardan, maqol va hikmatli so'zlardan keng foydalaniladi. Bunday uslubda gap bo'laklari joylashuvi odatdagi tartibda bo'ladi, kesim buyruq va xabar maylidagi fe'llar bilan ifodalanadi, darak, his-hayajon va ritorik so'roq gaplar, yoyiq undalma, takroriy so'z va birikmalar unumli qo'llanadi. Publitsistik uslubning yozma va og'zaki ko'rinishlari o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lsada, ular publitsistik uslubning umumiy talablariga bo'ysunadi. Chunonchi, bu uslubning

ikkala turida ham siyosiy faollik, hozirjavoblik, o'tkir va ta'sirchan notqlik, mantiqiy salobat, tashviqot va targ'ibot kabi xususiyatlar mavjud bo'ladi.

Badiiy uslub. Adabiy asarlar badiiy uslubda bo'ladi. Badiiy asar kishiga ma'lumot berish bilan birga, timsol (obraz) vositasida estetik ta'sir ham ko'rsatadi. Badiiy uslubda qahramon nutqini jonli berish oddiy nutq so'zi, sheva, vulgarizmdan ham foydalaniladi:

— *Hech munaqa kasalim yo'q edi. Ertalab parkka kelsam, bitta tanish shopir: «Ko'zing sarg'ayipti., medpunktga kir», deb qoldi. Medpunktga kirsam, jigar kasali, deb aytishdi. Keyin «skoriy pomosh» ga o'tqazib, buyoqqa yuborishdi. Pastda tekshirishdi. Cho'miltirib, mana bularni kiydirishdi. Keyin bu yerga... o'zingiz nima ish qilasiz, aka[4,2]?*

— *Men shoir Rafiqiyini ko'rganman! — dedi u hayajon bilan. — Apisha zakaz qilish uchun bosmaxonaga boramiz- da! He, ko'cha devorlariga, avtobuslarga yopishtiriladi- ku apisha? O'sha uchun... O'shanda ko'rganman. Oq sochli kishy ekan.*

— *Desangiz, bizga... menga har oy bepul abonement qog'oz berishadi. Bo'sh vaqtim bo'ldimi, duch kelgan aptovusga tushaman. Shaharni aylanaman... Misol uchun, aptovusda ketyapman. Ko'rib qolamanki, bekatda bir chol alanglab turipti. Sezaman: yo'lni bilmaydi, adashgan... Shartta aptovusdan tushaman. «Salomalaykum, otaxon! Yo'l bo'lsin?» «E, bolam, adashib qoldim. Falon joyga bormoqchi edim». Men darrov u kishiga tushuntiraman: shundoq aptovus keladi, o'shanga o'tirib, falon bekatda tushasiz... Vassalom. Chol bizni duo qiladi. Men yana aptovuzga tushib ketaveraman. Yana bir bekatda[4,3]...*

(Shukur Xolmirzayev "Bodom qishda gulladi")

Nutq turlari. Nutq rasmiy va norasmiy turlarga bo'linadi. Yozma nutqning so'zlashuv, badiiy, publitsistik uslublaridagi nutq norasmiy nutq hisoblanadi. Shuning uchun bu uslublarda nutq egasi erkin harakat qiladi. Nutqdan maqsad va uning kimga mo'ljallanganligiga qarab nutq egasi til birliklaridan istaganicha foydalana oladi. Masalan, so'zlashuv nutqida so'zlovchining adabiy yoki sheva unsurlaridan, ilmiy terminlardan foydalanishini, jummalarning to'liq yoki noto'liq bo'lishini, imo-ishora vositalarini qay tarzda qo'llashini hech kim nazorat qilmaydi va ximga baho berib o'tirmaydi. So'zlovchi faqat nutq sharoiti, nutq vaziyati va hamsuhbatning kimligidan kelib chiqqan holda o'zini o'zi nazorat qiladi. Badiiy va publitsistik uslub nutqi

haqida ham shunday deyish mumkin. Rasmiy va ilmiy uslubdagi nutq rasmiy nutq hisoblanadi. Rasmiy nutq o'atilgan qoidalar asosida tashkil etiladi. Ma'ruzalar, dokladlar og'zaki ko'rinishda bo'lganda ham, rasmiy nutq hisoblanadi. Shuning uchun bunday og'zaki nutq bilan yozma nutq orasida jumlar qurilishi, so'zlarning qo'lanishida farqlar kam seziladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, har bir inson nutqiy faoliyatida nutq turlari, shakllari va uslublaridan bevosita va bilvosita kundalik hayoti davomida foydalanadi. Nutqimizda foydalanayotgan bu tur, uslub va shakllar tilimiz va nutqimizda g'alizlikni keltirib chiqarmasligi uchun, har bir so'zni nutqimizda o'z o'rnida qo'llay olishimiz darkor. Buning uchun nutqimizning tur, uslub va shakllari borasidagi bilimlarimiz va amaliy ko'nikmamiz shakllangan bo'lishi va bu bilim va ko'nikmlarini kelasi yosh avlodga ham o'tkazishimiz lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. **Laylo Raupova**, Nutq madaniyati. – Toshkent: “Innovatsiya ziyo” 2019.
2. **R.Rasulov, Q.Mo'yindinov**, Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. –Toshkent 2015.
3. **Shukur Xolmirzayev**, *Bodom qishda gulladi.*- 1984.
4. *ziyouz.com.kutubxonasi.*